

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядається вплив говорів на українську літературну мову на фонетичному, словотвірному, словозмінному, синтаксичному й лексичному структурних рівнях.

Ключові слова: вокалізм, консонантизм, словотвір, словозміна, синтаксис, лексика, говірка, говір, наріччя.

Українська літературна мова на всіх етапах свого історичного розвитку перебувала у взаємозв'язках з говорами. За давньоруської доби (до XIV ст.) існували церковнослов'янська й давньоруська літературна мова на народній основі. Оскільки між ними відбувалися взаємодія і взаємовплив, є підстави кваліфікувати їх як варіанти однієї мови. У церковнослов'янському варіанті літературної мови діалектних елементів було мало, відчутнішими вони були в літературній мові на народній основі. У мові писемних пам'яток наявність говорів за давньоруської доби на території України виразно не виявляється. Дані історичної діалектології, відносна хронологія ряду діалектних процесів переконують, що за давньоруської доби на території України вирізнялися північна й південна діалектні групи. Загалом же живомовною основою літературної мови на народній основі було наддіалектне койне, в яке входили говіркові елементи з різних місцевостей тодішньої України.

У староукраїнській літературній мові (XIV–XVIII ст.) вирізнялися три варіанти літературної мови: слов'яноруська, проста, або руська, а в XVII–XVIII ст. — народнорозмовна. Слов'яноруська літературна мова була продовженням церковнослов'янської мови давньоруської доби, проста, або руська, становила відповідник давньоруської літературної мови на народній основі. Проста, а тим більше народнорозмовна мова порівняно із слов'яноруською значно активніше взаємодіяли з говорами.

Можна припускати, що всі три теперішні наріччя української мови вирізнялися вже на початку функціонування староукраїнської літературної мови, однак південно-східне спочатку репрезентувалося одним середньонаддніпрянським говором. У XVII і XVIII ст. вихідці із Середньої Наддніпрянщини в основній масі заселяли Слобожанщину і степове Надчорномор'я. На цій великій території разом з етнічним змішуванням населення відбувалася мовна інтеграція. Так утворилося уніфіковане південно-східне наріччя.

У староукраїнській літературній мові в певну уніфіковану систему поєднувалися елементи всіх трьох наріч, проте їх особливості в писемних пам'ятках різного часу відбиваються неоднаковою мірою. Спочатку (в XIV–XVI ст.) в староукраїнській літературній мові дуже виразними виступають риси південно-західного наріччя, згодом (у XVII і XVIII ст.) помітними стають особливості пів-

денно-східних говорів. Ознаки північного наріччя в староукраїнській літературній мові виявляються протягом усього часу.

На кінець XVIII ст. народнорозмовний варіант староукраїнської літературної мови настільки вже переважав інші варіанти, що, остаточно витіснивши їх, став уважатися єдиним можливим типом літературної мови, а ще більше зблизившись з уніфікованим і найбільшим південно-східним наріччям, перетворився в нову українську літературну мову. Оскільки східноукраїнська розмовна мова була позбавлена різких говіркових відмін, це зумовлювало її великі потенції та робило придатною до виконання функції загальнонародної літературної мови¹. Говори південно-східного наріччя лягли в основу нової української літературної мови, яка протягом свого функціонування згодом увібрала в себе також елементи майже всіх українських говорів.

На початку існування нової української літературної мови від кінця XVIII до 30-х років XIX ст. у Східній Україні на території Галичини, Буковини й Закарпаття продовжувала жити староукраїнська слов'яноруська літературна мова. Західноукраїнський варіант нової української літературної мови виникає з появою альманаху «Русалка Дністрова» в 1837 р. Найістотнішою ознакою цього варіанта є відчутність у ньому місцевих говіркових елементів. Усі видатні західноукраїнські письменники великою мірою в мові своїх творів відображали особливості рідного їм говору. Аналогічно риси рідних говорів відбивали класики української літератури і в Східній Україні, проте внаслідок діалектної уніфікації південно-східного наріччя говіркові відмінності в мові їхніх творів відчуваються слабше. Східнополіський говір північного наріччя відбитий у мові творів П. Куліша, Марка Вовчка, С. Васильченка, західнополіський говір цього ж наріччя і волинський говір південно-західного наріччя відобразила Леся Українка. Елементи середньонадніпряньського говору південно-східного наріччя наявні в мові творів І. Котляревського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, Т. Шевченка, П. Гулака-Артемівського, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, В. Самійленка, А. Тесленка, слобожанський говір цього ж наріччя використали Г. Квітка-Основ'яненко, П. Грабовський, Я. Щоголев, І. Манжура, Б. Грінченко, степовий — М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, В. Винниченко. Говори південно-західного наріччя відобразили: подільський — А. Свидницький, С. Руданський, М. Коцюбинський, наддністрянський — М. Пашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Устиянович, О. Маковей, М. Яцків, В. Щурат, Б. Лепкий, гуцульський — Марко Черемшина, буковинський — О. Кобилянська, гуцульський і буковинський — Ю. Федькович, покутський — В. Стефаник, Л. Мартович, бойківський — І. Франко, закарпатський — Д. Довгович, лемківський — О. Павлович, О. Духнович.

Говори постають основою української літературної мови на всіх її структурних рівнях.

Фонетична система сучасної української літературної мови, як і більшості інших мов, визначається діалектною базою, що виявляється як у вокалізмі, так і в консонантизмі.

Голосний [а] в говорах порівняно з літературною мовою виступає в більшій кількості варіантів, зокрема в позиції після м'яких і ствердлених приголосних він переходить у голосні переднього ряду. Картина цього переходу досить строката й зумовлена складними процесами міждіалектної інтерференції, морфологічною позицією, оточенням різних приголосних і впливом літературної мови. У говорах досить часто на місці літературного секундарного [а] виступає давній

¹ Булахівський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 29.

голосний *о*, що не є літературною нормою. Загалом уживання і вимова голосного *[а]* в сучасній літературній мові спирається на південно-східні говори і на значну частину південно-західних.

Ненаголошений голосний *[о]* в літературній мові під впливом говорів південних нарічч у вимові часто переходить в *[у]*. Цей перехід непослідовний, він зумовлюється різними чинниками і часто має лексикалізований характер. У північних говорах ненаголошений *[о]* переходить в *[а]*, що на літературну мову переважно не впливає. Відповідниками давніх груп *tłt, trt* у літературній мові виступають сполуки *[ло]*, *[ро]*, хоч у південно-західних говорах — *[ли]*, *[ри]* (*блoxa* — *блн'xa*, *бpova* — *бpн'ва*). Більшість українських говорів щодо вживання голосного *[о]* збігається з літературною мовою.

Голосний *[у]*, що походить з давніх *ү* та *ж*, у літературній мові і в говорах функціонуванням в основному не відрізняється, *[у]* на місці *о* в літературній мові і в говорах має свою специфіку, що зумовлюється різними чинниками.

Вимова ненаголошеного *[е]* будь-якого походження в літературній мові та в говорах південних нарічч наближається до *[и]*, у північних говорах він артикулюється чітко. У закарпатських говірках південно-західного наріччя голосний *[е]* вимовляється з наближенням до *[и]*, що літературної норми не становить. Відмінності у вживанні *[е]* в літературній мові і в говорах стосуються головним чином лексикалізованих випадків.

Типовою рисою ненаголошеного голосного *[и]* в літературній мові і говорах південних нарічч є його вимова з наближенням до *[е]*, а в північних говорах — до *[і]*. У літературній мові і в більшості говорів давні сполучення глухих *ъ* і *ь* з плавними приголосними рефлексуються як *[ри]*, *[ли]*, у багатьох південно-західних говорах у ряді слів — як *[ир]*, *[ил]* (*кнр'ннц'а*, *гнл'тати*). Вимова голосного *[и]* в літературній мові ґрунтується на його орфоєпії передусім у південно-східних та волинському й подільському говорах південно-західного наріччя.

Голосний *[і]* в літературній мові і південних наріччях виступає відповідником давнього *ѣ*. У північних говорах давній *ѣ* рефлексується у вигляді дифтонгів та монофтонгів *[е]*, *[и]*. Закон переходу давнього *о* в *[і]* в новозакритих складах не був абсолютним ні в новій літературній мові, ні в говорах, тому сьогодні нормативними стали прийменник і префікси як з *[о]*, так і з *[і]* (*од* — *від*, *догнати* — *дігнати*). У ряді слів голосний *[і]* в літературній мові і в говорах уживається на місці давнього *ү* (*днброва*, *замнж*, *огнрок*). Загалом голосний *[і]* в літературній мові виступає як у південно-східних говорах, так і в більшості південно-західних. Північні говори щодо вживання голосного *[і]* істотно відрізняються від літературної мови, отже, основою літературної мови в цьому випадку їх уважати не можна.

Вокалізм української літературної мови поєднує в собі традиційні елементи, що зазнавали змін упродовж складної її історії, в поєднанні з новаторськими тенденціями, властивими функціонуванню й розвитку живої мови. В одних випадках його елементи сягають давнього стану мови², в інших вони регулюються і змінюються в сучасній мові. Вплив говорів на літературну мову в галузі вокалізму в процесі формування української літературної мови був дуже дійовим і визначальним, перед ним поступалися традиційні елементи писемної літератури. У галузі вокалізму найбільший вплив на нову українську літературну мову мало південно-східне наріччя, проте істотну роль відіграли також південно-західні говори, зокрема через утворення на їх основі західноукраїнського варіанта літературної мови. Загалом сучасний вокалізм української літературної мови стано-

² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 76–103.

вить результат поєднання традиційних книжних елементів з живою мовою найширших верств українського народу.

Консонантизм сучасної української літературної мови тісно пов'язаний також із системою приголосних у говорах. Склад приголосних звуків, особливості їх артикуляції та функціональне навантаження в українській літературній мові і в говорах загалом збігаються.

Давні м'які губні приголосні, яким у літературній мові відповідає сполука губних із приголосним [й] (*м'ясо*), у говорах усіх трьох наріч можуть сполучатися також з м'яким приголосним [н] (*м'н'асо*), а в подільському говорі південно-західного наріччя — з м'яким [л] (*голуб'л'ата*), чого літературна норма не допускає. У словах *рівний*, *давно* на місці [в] у південно-західних говорах, за винятком карпатських, у західнополіському і зрідка в південно-східних уживається [м] (*р'імний*, *дам'но*), що є порушенням норми. Сполуці [хв] (*хвіст*, *хвиля*), характерній для літературної мови й певною мірою для більшості говорів, у південно-західних говорах відповідає приголосний [ф] (*фіст*, *фил'а*). Вимова відповідних слів з приголосним [ф] становить порушення норми. Слова з приголосним [ф] у сучасній літературній мові переважно перейняті від колишнього західноукраїнського варіанта літературної мови, у східноукраїнському варіанті відповідні слова найчастіше вживалися із звукосполучкою [хв] (*хвортуна*, *Тимохвій*). Уживання приголосного [х] на місці [хв] (*хо'роба*, *хорий*, *на'ха*) в західноукраїнському варіанті літературної мови вважалося нормативним. Загалом губні приголосні в літературній мові відображають відповідні особливості південно-східних говорів, меншою мірою — південно-західних і північних.

Зубні приголосні перед [і], що походить з *о*, частково в усіх південно-східних говорах, а також у бойківських і буковинських говірках південно-західного наріччя виступають м'якими, але в більшості південно-західних говорів та в середньонаддніпрянських говірках південно-східного наріччя — переважно твердими. Обидва варіанти зубних приголосних у цій позиції нормативною орфоепією допускаються. Перед [і], що походить з давніх *е* та *ѣ*, у літературній мові, як і в говорах, зубні приголосні м'які. Звук [л] у полтавських говірках південно-східного наріччя та в карпатських говорах південно-західного наріччя виступає в апікально-альвеолярному варіанті³, що спостерігається й у носіїв літературної мови, які походять з відповідних місцевостей.

Подовжені (подвоєні) приголосні [т], [н], [л], що характерні для літературної мови й південно-східних говорів, у північних і південно-східних говорах подекуди, а в південно-західних послідовно не подвоюються, що було засвідчене в західноукраїнському варіанті літературної мови. На місці м'якого приголосного [ц], характерного для літературної мови і для говорів південно-східного наріччя, у північних та південно-західних говорах, за винятком карпатських, перед голосними [а], [у] і в кінці слів уживається твердий [ц] (*'вулиця*, *'вулицю*, *х'лопец*), що відбилося в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Шиплячі приголосні в літературній мові та в говорах по-різному виявляють їх твердість і м'якість. На відміну від літературної мови в говорах південно-східного наріччя шиплячі приголосні перед [а], що походить з *ѣ*, пом'якшуються (*ло'ш'а*, *во'лоч'ат'*). Виразного відбиття в літературній мові це не знайшло. У південно-західних говорах (карпатських, наддністрянському, надсянському й подільському) та в західнополіському говорі північного наріччя на місці про-

³ Прокопова Л. І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови.— К., 1958.— С. 26–28.

тяжкого [ж] у ряді слів уживається африкат [дж] (*'саджа, ме'джа*). Такі діалектні форми слів уживалися в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Задньоязикові приголосні в літературній мові та в говорах виявляються однаково, проте в ряді слів у говорах замінюються іншими приголосними (*хура — х'вура, х'в'іра; колихати — коли'сати, скирта — с'тирта, квітка — ц'в'ітка*). У сучасній літературній мові для певної групи слів проблему становить співвідношення звуків [г] і [ґ], що зумовлено відповідним станом у говорах. У ряді слів у середньополіському й західнополіському та в усіх південно-західних говорах переважає звук [г] (*'ганок, гвинт, 'дзига*), у східнополіському й усіх південно-східних говорах, навпаки, майже послідовно в цих словах уживається звук [ґ].

Загалом же на консонантизм сучасної української літературної мови більшою мірою впливали говори південно-східного наріччя, меншою — південно-західного й північного.

Узаємодія між літературною мовою і говорами відображена у словотворі. Це виражається в системних словотвірних процесах і в дуже багатьох окремих лексикалізованих типах.

У просторових номінаціях, зокрема в назвах поля з-під сільськогосподарських культур, в оцінних пейоративах і в назвах деяких знарядь праці в літературній мові паралельно вживаються давні суфікси *-ище* та *-исько* (*житнище — житнисько, бабище — бабисько, граблище — граблисько*), що мають відмінну діалектну основу: перший походить з говорів південно-східного та із східнополіського й середньополіського говорів північного наріччя, другий своєю основою має південно-західні говори та західнополіський говір північного наріччя. Названі суфікси нормативними стали внаслідок злиття східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови, які постали на основі відповідних говорів.

Як свідчить «Атлас української мови», з великої кількості суфіксальних утворень — назв бадилля різних сільськогосподарських культур у говорах⁴ до літературної мови ввійшли тільки окремі.

Утрата демінутивності певними суфіксами в літературній мові та в говорах переважно збігається, наприклад, назви *ріка* й *річка, віця* й *овечка, мураха* й *мурашка* вживаються в тому самому значенні як у літературній мові, так і в говорах, проте в говорах це явище має свою специфіку. У карпатських говорах відсутня демінутивна форма *жінка*, вживається тільки *жона*, у карпатських і наддністрянському говорах немає суфіксальної форми *тітка*, вживається тільки *'тета*.

Нормативному прикметниковому суфіксові *-еньк-*, характерному для південно-східних і північних говорів, у південно-західних говорах відповідають суфікси *-ейк-*, *-оньк-* (*ле'гейкий, ле'гон'кий*), що в західноукраїнському варіанті літературної мови вживалися, але сучасною літературною мовою не сприйнялися.

Прикметниковий префікс *най-*, характерний для літературної мови і для більшості говорів, у західнополіських говірках має відповідник *наў-* (*наўс'тарший*), у середньополіських говірках — *над-* (*надс'тарший*), у середньополіських і західнополіських говірках — також *на-* (*нас'тарший*), у закарпатських говірках, частково в гуцульських і покутсько-буковинських — *май-* (*майс'тарший*). Жоден з названих діалектних префіксів у літературній мові не прижився.

У новій українській літературній мові довгий час поряд із нормативним сьогодні дієслівним суфіксом *-ува-* (*шанувати*) вживався суфікс *-ова-* (*шановати*),

⁴ Атлас української мови.— К., 2001.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 43.

який має відносно обмежену діалектну базу — поширений тільки в говорах північного наріччя та в південно-західних карпатських говорах.

У говорах словотвірних варіантів значно більше, ніж у літературній мові, наприклад: *гончар* — *горш'кар*, *горш'чай*, *гор'чар*; *плугатар* — *плуга'тир*, *плуга'тор*, *плу'зач*; *лівша* — *л'і'ваш*, *л'і'вак*, *л'і'ушак*, *л'і'ушун*, *л'і'вушник*, *л'і'уцан*, *л'і'укут*; *мураха* — *мура'вей*, *мура'вел'*, *мурал'*, *муран'д'іл'*; *бусел* — *'бусен'*, *'бус'он*, *'буз'ок*, *'бус'ок*, *'боц'ун*, *'боц'ок*; *дятел* — *'д'ат'іл*, *доўбач*, *доўбун*, *'доўбуш*, *'доўбанка*; *горобець* — *горо'бей*, *воро'бел'*, *горо'бух*, *гороб'ц'ух*; *щавель* — *щча'в'ій*, *щча'вей*, *ш'чава*, *ш'чаўка*, *щча'вух*, *щчаў'іух*, *щчаў'ник*, *щча'вер*; *полукинок* — *ко'луп'іток*, *ко'луп'івок*, *ко'лупок*; *труна* — *т'рунва*, *т'румна*, *т'румно*, *т'румло*, *т'румбло*; *бич* — *би'чук*, *би'йак*, *'билен'*, *'бил'ник*; *праник* — *п'рал'ник*, *п'раўник*, *прач*, *п'рачка*.

Отже, літературний словотвір ґрунтується на діалектному словотворенні. З багатьох діалектних словотвірних варіантів літературним стає переважно найпоширеніший. Варіантне словотворення в літературній мові зумовлене переважно дією говорів, а вплив літературної деривації на діалектну виражається наявністю в говорах паралельних словотвірних структур.

Основою словозміни української літературної мови є структурні особливості говорів, вона синтезує в собі риси всіх трьох наріч. Вплив говорів на літературну мову виявляється у формах усіх частин мови.

Грамматичний рід і пов'язані з ним типи відмінювання іменників у літературній мові відображають морфологічну структуру говорів. Відмінність літературної мови від говорів щодо цього наявна тільки в окремих випадках (це стосується форм іменників *миша*, *межа*, *долоня*, *блоха*, *ляда*, *тінь*).

Усі нормативні відмінкові форми іменників походять від говорів, разом з тим у говорах їм відповідають й інші форми: *до землі*, *тій землі*, *у землі* — *до зем'ли*, *т'ій зем'ли*, *у зем'ли* (південно-західні говори), *солі* — *'соли* (говори всіх трьох наріч), *головою* — *голо'воў*, *голо'вом* (південно-західні говори), *землею* — *зем'л'ойу* (говори всіх трьох наріч), *зем'леў*, *зем'л'оў*, *зем'лем*, *зем'л'ом* (південно-західні говори), *зем'лей*, *зем'л'ой* (північні говори), *сіллю* — *'солеу*, *'сол'ойу* (говори всіх трьох наріч), *'солеў*, *'солем*, *'сол'оў*, *'сол'ом* (південно-західні говори), *(на) батькові* — *(на) 'бат'кови* (південно-західні говори), *(на) коневі* — *(на) ко'н'ов'і* (південно-східні та деякі південно-західні говори), *ко'неви*, *ко'н'ови* (південно-західні й західнополіський говори), *конем* — *ко'н'ом* (говори всіх трьох наріч), *на коні* — *на ко'ни* (південно-західні говори), *на ко'н'ови* (південно-західні й західнополіський говори), *весілля* — *вес'і'л'е* (північні й південно-західні говори), *полем* — *'пол'ом* (південно-західні й західнополіський говори), *того теляти* — *'того тел'ат'і* (говори всіх трьох наріч), *тел'ата* (південно-західні й західнополіський говори), *тел'ат'а* (волинський говір), *тел'ате* (карпатські говори), *тел'а* (південно-східні та південно-західні говори), *тому теляті* — *'тому тел'ати* (південно-західні й північні говори), *тел'ату*, *тел'ат'у* (південно-західні говори), *тел'атов'і* (середньонаддніпряньський, подільський і західнополіський говори), *тел'ов'і* (середньонаддніпряньський і подільський говори), *тел'ови* (подільський говір), *тому тімені* — *'тому т'імії* (говори всіх трьох наріч), *'т'іміу* (південно-східні й північні говори), *'т'іміов'і* (подільський говір), *телям* — *тел'ом* (середньонаддніпряньський і подільський говори), *тел'атом*, *тел'ат'ом*, *тел'атем*, *дві руки* — *дв'і ру'ц'і* (південно-західні говори), *два відра* — *дв'і в'ід'р'і* (південно-західні й північні говори), *селяни* — *сел'ане* (північні й південно-західні говори), *гуси* — *'гус'і*, *двері* — *д'вери* (північні говори), *співаки* — *сп'і'ваці*, *сп'і'вац'і*, *сп'і'ваце* (карпатські говори),

хат — ха'т'іў (говори всіх трьох наріч), ха'тей (північні говори), коней — 'ко-ний, 'кон'і (південно-західні говори), пальців — 'пал'цуй, 'пал'ц'ох (карпатські говори), людей — л'у'дий, гостей — 'гостий, 'гост'іў, 'гост'ох (південно-західні говори), братам — б'ратом (північні й карпатські говори), коням — 'кон'ім, 'кон'ем (говори всіх трьох наріч), гостями — 'гостима, 'гост'ема, 'гост'іма (південно-західні говори), на конях — на 'кон'ох, 'кон'іх, 'конех, 'кон'ех (північні та південно-західні говори). Чимало наведених говіркових форм знайшли відображення в колишньому західноукраїнському варіанті літературної мови, менше — в східноукраїнському.

Зв'язок літературної мови з говорами виявляється в усіх групах займенників. До наявних у літературній мові займенникових форм у говорах засвідчуються ще їх відповідники. У всіх трьох наріччях фіксуються форми: м'і'н'і «мені», шо «що»; у північних і південно-східних говорах виступають займенникові форми з початковим [й] замість нормативного [н] — за 'його, з 'йейу, до йіх; говори північного наріччя репрезентуються формами: м'і'н'е, ме'н'е, мн'і, мн'е «мені»; то'би, то'б'е «тобі»; со'би, со'б'е «собі»; йі'йе «йй»; з 'йойу, з йой «з нею»; 'гетой, 'гета, 'гето «той», «та», «те»; ц'і'йе, ц'о'йе, це'йе, с'і'йе «цієї»; то'йейі, ту'йейі, 'туйі, то'йе, те'йе «тієї»; займенникові форми ц'і'йі «цієї», т'і'йу «тією» характерні для південно-східних говорів; форми йі, йу, з прийменником н'у «йі» вживаються в південно-східних і південно-західних говорах; у південно-західних говорах наявні форми: ми, м'і «мені»; ти, т'і «тобі»; си «собі»; за 'него «за нього»; сес', си'с'а, си'се «цей», «ця», «це»; отой, ота, о'те; тот, то'та, то'те; а'тот, ато'та, ато'те; там'той, там'та, там'те; там'тот, тамто'та, тамто'те «той», «та», «те»; 'цейі «цієї», 'тойі «тієї», 'тейу «тією»; тко, ко «хто», чо, што «що».

Більшість наведених діалектних форм займенників уживалася в західноукраїнському варіанті літературної мови, частина з них використовувалася і в східноукраїнському варіанті.

Із прикметникових слід відзначити діалектні форми називного відмінка однини чоловічого роду на -и ('доби, моло'ди), характерні для північних і для наддністрянського південно-західного говорів; форми середнього роду на -оїе (ба'гатойе) поширені в північних та закарпатському й надсянському південно-західних говорах, на -оїі (ба'гатойі) — в закарпатському й лемківському. Нормативній формі родового відмінка однини прикметників і присвійних займенників жіночого роду на -ої в північних говорах відповідає форма на -оїе ('доброїе, 'нашоїе) та -ої ('доброї, 'нашої), форми на -ої характерні ще для південно-західного лемківського говору; у південно-західних і західнополіському говорах наявні форми на -ейі ('добрейі, 'нашейі), у лемківських говорах — ще на -ей ('добрей, 'нашей), у західнополіських говірках — на -и ('добри, 'наши). У давальному відмінку однини прикметників і ад'єктивних займенників жіночого роду в говорах північного наріччя вживаються форми на -ий (тий моло'дий), -ої (той моло'дой), -уй (туй моло'дуй), що є фонетичними варіантами нормативної форми на -ій; в усіх трьох наріччях наявні також стягнені форми на -і (т'і моло'д'і). Присвійні прикметники в називному відмінку множини в північних і південно-східних говорах часто закінчуються на -и ('бат'кови, 'материни), що відображено в мові творів Т. Шевченка. Наведені діалектні форми прикметників у сучасній літературній мові не вживаються, хоч деякі з них у минулому засвідчувалися.

У південно-західних і західнополіському говорах поширені числівникові форми иштири «чотири» та д'в'іста, д'в'істо, д'васто, у подільських говірках

ще *д'в'іст'а* «двісті», що, за винятком останньої, вживалися в західноукраїнському варіанті літературної мови.

Дуже виразною постає взаємодія між літературною мовою і говорами в дієслівних формах. Паралельно вживані в літературній мові інфінітиви на *-ти* і *-ть* характерні для південно-східних і північних говорів, у середньополіському говорі з твердим *-т* (*су'д'ім*); у південно-західних і західнополіському говорах виступають тільки форми на *-ти*. У південно-західних говорах уживаються позанормативні форми інфінітива на *-чи* (*не'чи*, *ст'ричи*). Помітними постають форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу в південно-східних, північних та у волинському, подільському і покутсько-буковинському південно-західних говорах без чергування м'яких зубних приголосних із шиплячими перед *-у* (*ход'у*, *прос'у*)⁵. У дієсловах з основою на [д] у говорах усіх трьох наріч зрідка вживаються форми на *-жу* (*хо'жу*). У карпатських говорах фіксуються особові форми дієслів типу *знам*, *з'наву*, *зн'ау*, *знаш*, *знат*. Діалектну основу форм 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни типу *знає* і *зна* становлять говори південно-східного наріччя. У південно-східних, волинському та подільському південно-західних і в східнополіському північному говорах уживаються форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу з закінченням *-е* замість *-ить* (*'ходе*), у південно-західних говорах також *-и* (*'ходи*), що часто траплялися в літературній мові. Варіантність форм дієслів І дієвідміни в 1-й ос. мн. типу *несемо* й *несем* у літературній мові і в говорах в основному збігається; у північних говорах наявні також форми на *-ом* (*не'сом*), у карпатських говорах — на *-еме*, *-име* (*не'семе*, *'робиме*). У південно-східних, східнополіському північному та в буковинському південно-західному говорах дієслова ІІ дієвідміни в 3-й ос. мн. виступають часто з закінченням *-ут'* замість *-ат'* (*'ход'ут'*, *'нос'ут'*). У південно-західних говорах 1-а і 2-а ос. одн. і мн. дієслів минулого часу виражені zdeформованими формами колишнього перфекта типу *хо'диўем*, *хо'диўйес*, *хо'дилисмо*, *хо'дилисте*; форми майбутнього часу в тих самих говорах мають вигляд *му*, *меш*, *ме ро'бити*; *'буду*, *'будеш*, *'буде ро'биў*. Паралельно вживані в літературній мові форми наказового способу на *-імо* (*ход'імо*) і на *-ім* (*ход'ім*), що виступають в усіх говорах, правда, у південно-західних форми на *-ім* переважають, у карпатських говорах мають відповідники на *-ме* (*'ход'ме*), у східнополіському говорі — на *-ом* (*хо'д'ом*). У південно-західних говорах наявні форми дієслів умовного способу типу *'даўбим*, *'даўбих* «я дав би».

Нормативним атематичним дієсловом 2-ї ос. одн. теперішнього часу *даси*, *їси* у південно-західних і західнополіському говорах відповідають форми *да'сиш*, *їй'сиш*, у південно-західних говорах ще *дас'*, *їйс'*; *даш*, *їш*.

Отже, нормативні форми дієслів спираються передусім на південно-східні говори, меншою мірою — на південно-західні й північні.

Усі сучасні морфологічні форми української літературної мови ґрунтуються на відповідних формах, уживаних у говорах. Варіантність словозмінних форм у літературній мові зумовлена наявністю великої кількості відповідних говіркових форм. Сучасні нормативні морфологічні форми в більшості випадків своєю основою мають південно-східні говори, хоч південно-західні й північні говори теж відображені в них великою мірою.

Визначення взаємодії між літературною мовою і говорами в синтаксисі становить певну трудність, оскільки з усіх рівнів мовної структури синтаксичний найменше диференціює говори. За особливостями синтаксису говори української мови виділяються невиразно, синтаксичні діалектизми, як правило, ареально не співвідносні з діалектизмами інших структурних рівнів.

⁵ Атлас української мови.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 40.

Словосполучення в українській літературній мові та в говорах переважно збігаються, проте в багатьох випадках вони відмінні: *жури́тися сином* — *жури́тис'а по 'сину*; *за моєї пам'яті* — *за мо'їу 'памет'* (північні говори), *цієї осені* — *ц'у 'ос'ін'* (південно-східні говори), *опікун сиріт* — *о'п'ікун 'сиротам*; *іду до міліції* — *і'ду на м'і'л'іц'і'ю* (південно-західні говори), *у мене болить голова* — *ме'н'і болит' голо'ва* (південно-західні й середньополіський говори), *пішов по воду* — *п'і'шоу во'ди* (подільський, гуцульський і покутсько-буковинський говори); *пишу пером* — *'пишу з пе'ром*; *удався в батька* — *у'даўс'а по в'іт'ци* (карпатські говори), *ми мандруємо утрьох* — *ми три манд'рујеме*; *вищий від батька* — *'вишчий г'і 'неньо*; *ти мені служив* — *ти ме'не слу'жиў*; *о десятій годині* — *о 'дес'ат' го'дин* (закарпатський говір) тощо. Більшість паралельно вживаних синтаксичних конструкцій у літературній мові зумовлені паралельністю їх у говорах.

Мало відмінностей між літературною мовою і говорами спостерігається у побудові простого речення⁶. Еквівалентами стверджувальних речень у літературній мові та в південно-східних і північних говорах є частки *так, еге, да*, у південно-західних — частка *так*, зрідка *йо*, у карпатських говорах — *'айно*. Еквівалентом заперечних речень у літературній мові та в південно-східних говорах виступає частка *ні*, у північних і південно-західних говорах — *н'е*. Питальні речення в літературній мові і в говорах різняться частками: у літературній мові та в південно-східних, північних, у волинському й подільському південно-західних говорах уживається частка *чи*, в інших південно-західних говорах — також *ци*.

Сурядні члени речення в літературній мові та в південно-східних і в більшості південно-західних говорів поєднуються сполучниками *і, та*, у північних та у волинському й подільському південно-західних їм відповідає сполучник *да*, у північних говорах також *дай, дей, дий*, у карпатських говірках — *а, ай, 'айбо*.

У говорах усіх трьох наріч підмет речення може передаватися словосполучкою в родовому відмінку (*'Іде двох бра'т'і'у*) або й самою формою числівника (*Бу'ло ш'іс'т'ох*). У північних і південно-східних говорах з підметом у реченні, вираженим збірним іменником, присудок може узгоджуватися в множині (*На'род зійш'лис'а*). У південно-західних говорах зберігається предикативна зв'язка *бути* на відміну від літературної мови та південно-східних говорів (*В'ін йе маши'н'іст*; *Пес йе злий*). Відповідно до заперечних конструкцій із словом *нема(є)* в літературній мові та в більшості говорів у карпатських говорах уживаються конструкції з формами дієслова *бути* (*У 'мене не йе х'л'іба*).

Між літературною мовою і говорами є певні відмінності в побудові складних речень. Складносурядні і складнопідрядні речення в говорах від таких синтаксичних одиниць у літературній мові відрізняються переважно сполучниками.

У літературній мові та в більшості говорів складносурядним реченням із сурядними сполучниками *і, та* у говорах північного наріччя відповідають речення із сполучником *да*. У бойківських говірках південно-західного наріччя вживається єднальний і протиставний сполучник *ба*, а в східнополіських говірках північного наріччя — сполучник *дак*. На відміну від літературної мови й більшості говорів, у яких використовується протиставний сполучник *тільки*, у карпатських говорах південно-західного наріччя поширені сполучники *ай, ай'бо, 'айно*; у наддністрянських, надсянських і бойківських говірках уживається протиставний сполучник *'іно*. Складносурядним реченням з протиставними відношеннями та із сполучником *але*, характерним для літературної мови, у говорах південно-східного наріччя часто відповідають речення із сполучни-

⁶ Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 165–169.

ками *a, ta*; у говорах усіх трьох наріч — із сполучниками *но, ну*. У західних наддністрянських говірках у реченнях з протиставним значенням уживається складний сполучник *но а'ле*.

Серед складнопідрядних речень діалектні відмінності спостерігаються в підрядних підметових, означальних, додаткових та обставинних і полягають вони головним чином у вживанні діалектних сполучників. У південно-західних, зрідка в південно-східному степовому говорах у підметових і означальних підрядних реченнях уживається сполучник *де* (*При'ходе той, де 'має на'казувати*). Для приєднання означальних підрядних речень до головних уживаються сполучники *шо, же, жи, би, о'би*, у карпатських говорах — *ож*. Підрядні додаткові речення, що в літературній мові та в південно-східних і в середньополіському та східнополіському північних говорах до головних речень приєднуються сполучниками *що, щоб, щоби*, у південно-західних і західнополіському північному говорах уживаються з названими, а також із сполучниками *же, жеб, 'жеби, би, о'би, ож, ож'би, коб, ко'би*. Обставинні підрядні речення часу, в яких у літературній мові та в південно-східних говорах виступають сполучники *доки, поки*, у північних говорах уживаються із сполучниками *'докул', 'докил', 'покул', 'покил'*, у південно-західних говорах — *зак, 'заки, 'заким, 'закл'а, 'докл'а, 'покл'а, кой*. Умовні підрядні речення в південно-західних говорах приєднуються до головних сполучниками *коб, ко'би, кед, 'кед'би, би, кой, нако'ли*. У літературній мові та в південно-східних і північних говорах їм відповідає сполучник *якщо(б)*. Підрядні речення мети в південно-східних і в північних говорах, як і в літературній мові, до головних речень приєднуються сполучниками *щоб і аби*, у південно-західних говорах у цій ролі виступає сполучник *а'би*, а також сполучники *о'би, коб, ко'би, би, же'би*. У підрядних реченнях способу дії в південно-західних говорах у ролі нормативного сполучника *як* уживаються сполучники *'йако, а'к'ик, ги, г'і, гей, 'гейби, 'гиби*, у західнополіському говорі — *би'наче*. Підрядні речення причини в карпатських говорах приєднуються до головних речень сполучниками *за'то, за'чим, заш'чо, заш'то, тад'*, у бойківських і наддністрянських говірках — сполучниками *сли, йес'ли, 'жел'і, йе'жел'і*. У більшості говорів, як і в літературній мові, їм відповідають сполучники *бо, що, тому що, через те що*.

Своєрідний діалектний синтаксис найвиразніше виявляється в говорах південно-західного наріччя, він певною мірою відображений у західноукраїнському варіанті літературної мови. Найближчим до сучасної літературної мови постає синтаксис говорів південно-східного наріччя. Північні говори поряд із карпатськими південно-західними найбільшою мірою засвідчують архаїчні синтаксичні структури.

Особливе місце займає взаємодія між українською літературною мовою і говорами на лексичному структурному рівні. Діалектна лексика входила до складу давньоруської і староукраїнської літературної мови, коли інші структурні рівні літературної мови слабо пов'язувалися з відповідними рівнями говорів. Лексичний склад нової української літературної мови в основному діалектний. Приплив діалектної лексики в нову українську літературну мову для різних періодів трактується неоднаково. У кінці XVIII і на початку XIX ст. культурні діячі найширше залучали діалектну лексику з метою зробити її надбанням літературної мови. У другій половині XIX і на початку XX ст. у східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови далі широко залучалася говіркова лексика, разом з тим у цей період враховується доробок попередніх діячів, спостерігається тенденція добору народної лексики і використання її із спеціальною стилістичною настановою. Внаслідок взаємодії східноукраїнського і

західноукраїнського варіантів літературної мови відбувається обмін між ними і щодо лексичного складу. Ця взаємодія сприяла тому, що вузькі лексичні провінціалізми скорочуються в обох варіантах літературної мови. У наступний період, після революційних подій 1905 р. процес інтеграції між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови виявляється інтенсивніше. В обох варіантах літературної мови продовжує використовуватися діалектна лексика із стилістичною настановою. У наш час, коли українська літературна мова стала обслуговувати державні потреби народу, постає питання про остаточну нормалізацію її лексичного складу, проте діалектна лексика залишається одним з важливих джерел збагачення української літературної мови, про що свідчать нормативні словники. У сучасній літературній мові лексичні діалектизми охоплюють найрізноманітніші тематичні групи, але передусім вони пов'язані з побутом і виробничою діяльністю.

Отже, літературна мова й говори — два основні функціональні різновиди української мови, між якими протягом усієї історії відбувається інтенсивна взаємодія та взаємовплив. Сьогодні українська літературна мова монолітна й унормована, говори ж продовжують відображати своєрідні барви живої мови в різних місцевостях України.

I. H. MATVIYAS

THE DIALECTAL BASES OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the influence of the dialects on the Ukrainian literary language in phonetics, word building, morphology, syntax and vocabulary.

Key words: vowels, consonants, word building, morphology, syntax, vocabulary, patois, vernacular, dialect.